

Original Research Paper

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT ARXIV QURUCULUĞU

Fəxrəddin Cəfərov

<https://orcid.org/0009-0006-5541-6814>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

Article history

Received: 29.09.2026

Revised: 05.10.2026

Accepted: 16.10.2026

*Corresponding Author: Fəxrəddin Cəfərov, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
Email: fexreddinceferov@ndu.edu.az

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında dövlət arxiv quruculuğunun yaranması, tarixi inkişaf mərhələləri, təşkilati strukturu və hüquqi əsasları araşdırılır. Naxçıvanın mürəkkəb tarixi-siyasi şəraitində arxiv sənədlərinin qorunması, sistemləşdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi məsələləri tarixi faktlar və sənədli materiallar əsasında şərh olunur. Tədqiqatda 1925-ci ildə Naxçıvan MSSR Mərkəzi Dövlət Arxivinin yaradılması, sonrakı dövrlərdə arxiv orqanlarının strukturunda baş verən dəyişikliklər və rayon dövlət arxivlərinin təşkili prosesi nəzərdən keçirilir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra arxiv işinin inkişafında yeni mərhələnin başladığı, xüsusilə 1999-cu ildə qəbul edilmiş "Milli arxiv fondu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun və 2002-ci ildə imzalanmış müvafiq prezident fərmanının bu sahənin hüquqi və təşkilati cəhətdən təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynadığı vurğulanır. Məqalədə Heydər Əliyevin milli arxiv sisteminin formalaşdırılması və inkişafı istiqamətindəki fəaliyyəti ayrıca diqqət mərkəzinə gətirilir. Bununla yanaşı, Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində mühafizə olunan tarixi sənədlər, şəxsi fondlar, əlyazmalar, fotosəkillər və kino materiallarının elmi-mədəni əhəmiyyəti təhlil edilir. Arxiv fondlarının regionun ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni tarixinin öyrənilməsində, görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinin araşdırılmasında mühüm mənbə olduğu göstərilir. Nəticə etibarilə, dövlət arxivlərinin yalnız tarixi sənədlərin mühafizəsini həyata keçirən müəssisələr deyil, həm də milli yaddaşın qorunmasına, tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasına və elmi tədqiqatların inkişafına xidmət edən mühüm elmi-mədəni mərkəzlər olduğu əsaslandırılır.

Açar sözlər: Naxçıvan Muxtar Respublikası, dövlət arxiv quruculuğu, Milli arxiv fondu, arxiv sənədləri, tarixi yaddaş

GİRİŞ

Hər bir millətin arxivi onun tarixinin, həyatının ayrılmaz hissəsidir. Əgər bir xalqın arxivi yoxdursa, demək o xalqın gələcəyindən də danışmaq əbəsdir. Yəni, keçmişini unudan gələcəksiz yaşayar. Bu bir həyat aksiomasıdır. Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda arxiv quruculuğu çox çətin bir yol keçmişdir. Naxçıvan ərazisi müxtəlif dövlətlərin vuruş meydanına çevrilmiş, nəticədə işğala məruz qalmış bu ərazidə qiymətli arxiv sənədləri ya məhv edilmiş, ya da işğalçılar tərəfindən talan edilib

başqa yerlərə daşınmışdır. Çox uzağa getməyə. XVIII-XIX əsrlər xanlıq dövründə istər İran, istərsə də Osmanlı dövlətlərinin Naxçıvan xanlığını ələ keçirməsi uğrunda apardıqları döyüşlər, həmçinin Türkmənçay müqaviləsindən sonra rus müstəmləkəçiliyi, Naxçıvan qəzasının Gürcüstan-İmereti və İrəvan quberniyasına verilməsi arxiv quruculuğumuza böyük ziyan vurmuşdur. Bu gün İran İslam Respublikası Təbriz və Tehran, Türkiyə Cümhuriyyətinin Ankara və İstanbul, eləcə də Ermənistan və Gürcüstanın dövlət arxivlərində Naxçıvanın tarixinə aid saxlanılan çoxlu qiymətli sənəd və nadir əlyazmalar vardır. Bunlar bizim milli sərvətlərimizdir ki, öz əllərimizdən çıxıb.

XX əsrin 20-ci illərinə qədər istər Azərbaycan, istərsə də Naxçıvanda dövlət idarəçiliyinin əsas atributlarından biri sayılan arxivlər olmamışdır. Ölkəmizdə arxiv işinin dövlət səviyyəsində təşkilinə 1920-ci ilin dekabrından başlanmışdır. Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanov “Vahid dövlət arxiv fondunun yaradılması və xalq maarif komissarlığı yanında mərkəzi dövlət arxivinin təşkili haqqında” 6 dekabr 1920-ci ildə dekret imzalamışdır. Həmin dekreti əldə rəhbər tutan Naxçıvan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 1925-ci il dekabr ayının 13-də “Naxçıvan MSSR-də Mərkəzi Dövlət arxivinin yaradılması haqqında” qərar qəbul etmişdir.

1930-cu ildə Azərbaycan arxiv orqanlarının yenidən təşkili ilə əlaqədar Naxçıvanda Mərkəzi Arxiv İdarəsi yaranmışdır ki, onun da tərkib hissəsi Naxçıvan şəhərində respublika dövlət arxivi olmuşdur. 1941-ci ildə o, Naxçıvan MR Mərkəzi Dövlət Arxivi adlanmışdır. Muxtar Respublikamızın tarixini onun mədəni yüksəlişini və inkişaf yollarını öyrənmək üçün arxiv materialları mühüm və həlledici əhəmiyyətə malikdir. Çünki arxiv sənədlərinə istinad etmədən bunu əldə etmək qeyri-mümkündür.

Azərbaycanda arxiv orqanlarının yenidən təşkili ilə əlaqədar olaraq, 1930-cu ildə Naxçıvan MSSR Mərkəzi Dövlət arxivi yenidən yaradıldı. Naxçıvan şəhərindəki dövlət arxivi onun tərkib hissəsindən ibarət idi. Lakin 1960-cı ilə qədər, arxiv idarəsi və mərkəzi dövlət arxivi Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının tabeliyində olan dövrdə demək olar ki, arxivlər qapalı təşkilatlar idilər. Bu da onlarda elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına və arxiv sənədlərindən istifadəyə əngəllər törədirdi. Ötən əsrin 60-cı illərində ittifaqın başqa respublikalarında olduğu kimi, muxtar respublikamızda da arxiv təşkilatı Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyindən çıxarılıb Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinin tabeliyinə verildi. Bundan sonra arxiv işinə və arxiv sənədlərindən istifadə məsələlərinə diqqət artırıldı.

1928-1930-cu illər arasında muxtar respublikamızın rayonlarında da dövlət arxivləri yaradılmağa başlandı. İlk dəfə Şərur, Ordubad, Culfa və Şahbuz rayonlarında, 1979-cu ildə Babək rayonunun yaranması ilə Babək rayonunda, 1990-cı ildə Sədərək rayonunda və 2004-cü ildə Kəngərli rayonunun yaranması ilə Kəngərli rayonunda dövlət arxivləri təşkil olunmuş və xalqımıza xidmət

etməyə başlamışdır. Hazırda Naxçıvan MR Arxiv İdarəsi tabeliyində bir muxtar respublika dövlət arxivi və 7 rayon dövlət arxivi fəaliyyət göstərir.

Xalqımız öz mənəvi sərvəti olan arxivlərinə yalnız 1991-ci ildə keçmiş sovetlər ittifaqı dağılandıqdan sonra sahib oldu. Müstəqil respublikamızın ərazisində olan bütün arxivlər Azərbaycan xalqının həqiqi mənəvi sərvətinə çevrildi. İllərlə “bağlı qapı” arxasında qalan bu sənədlərdən tariximizin tədqiqində geniş istifadə olunmağa başlandı.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında unudulmaz xidmətlərindən biri də onun xalqımızın tarixinə, mədəniyyətinə böyük övladlıq məhəbbəti idi. O, yaxşı başa düşürdü ki, bir xalqın həqiqi tarixi yalnız ilkin mənbələr olan arxiv sənədləri əsasında yazıldıqda daha dəyərli, dəqiq və inandırıcı olur. Böyük zəka sahibi olan Ümummilli liderimiz hansı sahəyə müraciət etmişsə orada böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Onun qarşısında fəth edə bilməyəcəyi bir zirvə, öhdəsindən gələ bilməyəcəyi iş yox idi. Çoxları bunun səbəbini bu dahi şəxsiyyətin nadir fitri istedadında görürlər. Bu həqiqətdən də belədir və təkzibolunmaz faktdır. Lakin Heydər Əliyevin iş üslubuna yaxından bələd olanlar bu dahi şəxsiyyətin həyatda qazandığı müvəffəqiyyətlərin səbəbini onun ilahi tərəfindən verilmiş fitri istedadı ilə yanaşı əməksevərliyində, özünə qarşı hədsiz tələbkarlığında və daima özü üzərində gərgin işləməsində görürlər. Hər hansı bir ümumi dövlət əhəmiyyətli məsələ hazırlanarkən o, həmin məsələyə aid müxtəlif mənbələrdən mümkün qədər çoxlu sənəd və materiallar toplatdırırdı. Əldə olunan materialları kompüter dəqiqliyi ilə işləyir, fikir süzgecindən keçirir və irəli sürdüyü fikrin məntiqi müqabilində alternativ söz deməyə yer qoymurdu.

Müstəqillik əldə etmiş respublikamızda başqa sahələrdə olduğu kimi, arxiv işi sahəsində də suveren dövlətə məxsus yeni qanunvericilik və normativ aktlar yaranmalı idi. Bunların memarı ümummilli lider Heydər Əliyev oldu. “Milli arxiv fondu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu bu işin səmərəli həyata keçirilməsi üçün demək olar ki, təməl daşı rolunu oynadı. Yeri gəlmişkən SSRİ məkanında arxiv işinə aid heç vaxt qanun qəbul edilməmiş, bu sahədə normativ aktlar yalnız SSRİ Nazirlər Sovetinin təsdiq etdiyi “SSRİ Dövlət arxivi fondu haqqında Əsasnamə” ilə tənzimlənmişdir.

“Milli Arxiv fondu haqqında” Qanun üzərində uzun müddət iş aparılmış, Milli Məclis 1999-cu ilin iyun ayında bu Qanunu qəbul etmiş və ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu il iyun ayının 22-də imzalanıb təsdiq olunmuşdur. Qanun arxiv işinin təkmilləşməsi və inkişafı yolunda çox geniş perspektivlər açmışdır (5).

1999-cu il iyul ayının 27-də isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm Heydər Əliyev tərəfindən “Milli Arxiv fondu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə fərman imzalanmışdır. Fərmanda qanundan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün

Respublika Nazirlər Kabineti və digər icra hakimiyyəti strukturları qarşısında konkret vəzifələr qoyulmuş, hansı təşkilatların hansı vəzifələri yerinə yetirməsi dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Beş fəsil, 23 maddədən ibarət olan qanun Azərbaycan Respublikasında milli arxiv fondunun formalaşması, mühafizəsi və arxivlərin fəaliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. “Ümumi müddəalar” adlanan birinci fəsildə arxivlər haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, arxiv işi sahəsində dövlətin vəzifələrindən hərtərəfli bəhs olunur. Bu qanunun 2-ci maddəsində Milli arxiv fondunun qanunvericilik bazası göstərilmişdir. Milli arxiv fondunun qanunvericilik bazası əsasən bu qanundan, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktlarından və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının digər müvafiq qanunvericilik aktları dedikdə ölkə ərazisində arxiv işi sahəsində qəbul olunan normativ-hüquqi aktlar nəzərdə tutulur. Əgər bu qanunla ölkəmizin tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa həmin dövlətlərarası müqavilə tətbiq olunur. Qanunun 3-cü maddəsində arxiv işi sahəsində dövlətin əsas vəzifələri göstərilmişdir. Qanunda ilk dəfə olaraq arxiv işi sahəsində dövlətin vəzifələri çox aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Bu da arxiv işinin inkişafına, dövlət-vətəndaş münasibətlərinin möhkəmlənməsinə, ziyalıların elmi məqsədlərinə yetməsinə lazımi şərait yaradır. Yaranma mahiyyətindən, mühafizə yerindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisindəki arxiv sənədləri milli arxiv fonduna daxil edilir. Dövlət mülkiyyətində olan arxiv fondunun dövlətə məxsus hissəsini təşkil edir. Dövlət mülkiyyətində olmayan arxiv fondları və arxiv sənədləri isə milli arxiv fondunun qeyri-dövlət hissəsinə aid olunur. Milli arxiv fonduna Azərbaycan, həmçinin muxtar respublika ərazisində fəaliyyət göstərmiş və hazırda fəaliyyət göstərən təşkilatların qanunvericilik aktları, idarəetmə sənədləri, məhkəmə və prokurorluq orqanlarının sənədləri, statistika, elmi-texnoloji normativ-texniki, layihə-konstruktor və digər sənədlər, kino, foto, fono (səs yazıları), video materialları, dizayn işləmələri, memarlıq layihələri, əlyazmaları, xüsusi əhəmiyyətə malik kitablar və kitabçalar, dövrü mətbuat materialları, sənəd əsərləri, elmi, ədəbi və musiqi əsərləri, partiya, ictimai və qeyri-dövlət təşkilatlarının sənədləri, gündəliklər, memuarlar, məktublar və şəxsi xarakterli digər sənədlər daxildir. Yeni qanun və Prezidentin fərmanına əsasən, mülkiyyət formasından və mühafizə yerindən asılı olmayaraq milli arxiv fonduna daxil edilmiş sənədlər arxiv idarəsi tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınır. “Milli arxiv fondu haqqında” Qanuna görə Azərbaycan Respublikasının bütün hüquqi və fiziki şəxsləri dövlət arxivində saxlanılan sənədlərdən istifadə etmək hüququna malikdirlər. Mühafizə müddətindən asılı olmayaraq, dövlət arxiv fondu sənədlərindən istifadə qaydaları Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabinetləri tərəfindən müəyyən olunur. Qeyri-dövlət arxiv fondlarının sənədlərindən isə onların mülkiyyətçilərinin razılığı ilə istifadə oluna bilər.

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin rəisi, tarix üzrə elmlər doktoru, professor mərhum Ataxan Paşayev xatirələrində yazır ki, “Ümummilli liderimizin sənədlərə münasibəti, onlara böyük əhəmiyyət verməsinə fakt ilə bir daha 1999-cu ilin iyulunda Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlməsinin 30 illiyi münasibətilə idman-konsert kompleksində təşkil olunmuş sərgidə rast gəldim. Bu illərdə əldə edilmiş müvəffəqiyyətləri əks etdirmək üçün hər respublika təşkilatına iki stend ayrılmışdı. O cümlədən Arxiv İdarəsinə də. Kompleksdə stendlər həddindən çox idi. Bizi əvvəlcədən xəbərdar etmişdilər ki, öz stendləri barədə Prezidentə yarım, ən çoxu bir dəqiqə... Əksər stendlər qarşısından ötəri keçən cənab prezident Arxiv İdarəsinin stendi qarşısında 6-7 dəqiqə dayandı. Burada göstərilən sənədlərlə maraqlandı. Stenddəki materiallar arasında başqa sənədlərlə yanaşı 1983-cü ildə Moskvada siyasi büronun üzvü, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi yüksək vəzifələrdə işləyərkən SSRİ Nazirlər Soveti yanında Baş Arxiv İdarəsinin yeni rəisinin təyini zamanı onu kollektivə təqdim edərkən H.Əliyevin çıxışının mətnini də qoymuşduq. Bu onun diqqətindən yayınmadı. Həmin çıxışı görən kimi orada baş verənləri yada saldı. SSRİ-nin arxiv orqanları üçün qısa bir vaxtda xeyli köməklik etdiyini qeyd etdi. Bu məsələ ilə bağlı onu da deyim ki, həmin təqdimatdan sonra Azərbaycandan Moskvaya Baş Arxiv İdarəsinə yolu düşən hər bir şəxsdən oranın əməkdaşları ilk olaraq Heydər Əliyevin arxiv işçisi olub-olmamasını soruşurdular”(3, v. 3). Qeyd edək ki, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev hələ Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu 1939-cu ildə bitirdikdən sonra bir neçə ay Şahbuz rayonunda müəllim işləmiş, 1939-1941-ci illərdə Naxçıvan MSSR Mərkəzi Dövlət Arxivində baş elmi işçi, məxfi şöbənin müdiri işləmiş və arxivdən Milli Təhlükəsizlik orqanlarına aparılmışdır (4). Mənəvi sərvətimizin böyük hamisi Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış bu qanun və fərman ölkəmizdə arxiv işi və onun inkişafı ilə bağlı bütün məsələləri əhatə edir, onun strategiyasını, gələcək işlərimizin başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Və nəhayət, qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında arxiv işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 dekabr tarixli fərmanı arxiv işinə verilən ən böyük önəmdir. Həmin fərmanda arxiv idarəsinin statusunun genişləndirilməsi ilə yanaşı, bu xidmət təşkilatlarının maddi-texniki bazasının təkmilləşdirilməsi və təchizatın yaxşılaşdırılması, arxivlərin lazımi binalarla təmin olunması, mövcud binalarda təmir və bərpa işlərinin aparılması, arxiv işçilərinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və sair mühüm vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur və onlar müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Açıqını deyim ki, arxiv işi ilə əlaqədar ölkəmizin, həmçinin Naxçıvanın tarixində indiyə kimi belə bir əhatəli sənəd olmamışdır və bütün bunlar ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin böyük zəhmətinin səmərəli bəhrəsi idi . Prezidentin “Arxiv işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanından sonra Naxçıvan MR Ali Məclisinin 6 dekabr 2002-ci il tarixli fərmanı ilə Naxçıvan MR Arxiv İdarəsi Naxçıvan MR Nazirlər Kabineti yanında Arxiv İdarəsi

bazasında yenidən yaradılmışdır. Dövlət arxivində elmin, mədəniyyətin və ictimai həyatın müxtəlif sahələrini özündə əks etdirən 1023 fondda 400 mindən çox kağız əsaslı idarəçilik işi, elmi-mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət, dövlət xadimlərinin 2 minə qədər işdən ibarət elmi və texniki sənədləri, 84 minə yaxın foto və 4 mindən çox kino sənədi mühafizə olunur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində əsasən XIX əsrin əvvəllərindən, yəni 1831-ci ildən başlayaraq bu günümüzün tarixinə dair çox qiymətli sənədlər vardır. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi təkcə idarə, müəssisə, təşkilatların deyil, yaradıcı ziyalıların, elm və dövlət xadimlərinin, eləcə də inqilabçıların, qırmızı partizanların, Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarının və başqa peşə sahiblərinin şəxsi arxivlərində toplayıb saxladıkları qiymətli sənədlərin də arxivə qəbul olunmasına diqqət yetirir.

Dövlət arxivində bu günə kimi 32 şəxsi fondda 1700-ə qədər saxlama vahidi mövcuddur. Naxçıvan sakinlərindən Tağı Tağıyev 1925-ci ildə Moskvada keçirilmiş birinci müəllimlər qurultayında iştirak edən Zaqafqaziya nümayəndələrinin birlikdə fotosəklini, Heydər Muradov, Səməd Allahverdiyev, Əkbər Abbasov və başqaları özlərində saxladıkları nadir şəkilləri Naxçıvan MR Dövlət Arxivinə təqdim etmişlər. Bundan başqa tarix elmləri namizədi Əli Əliyev, filologiya elmləri doktoru Yavuz Axundov, pedaqoji elmlər doktoru İbrahim Mollayev, filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov, şair Hüseyn Razi, şairə Kəmalə Ağayeva, yazıçı-jurnalist Cəlil Rəfiyev, xalq artisti Firuzə Əlixanova, İsa Musayev, maarif xadimi Murad Tutayev, Qəşəng Baharova və başqaları şəxsi arxivlərindəki sənədləri də arxivə vermiş və bunların hər birinə arxivdə ayrıca fond yaradılmışdır. Şəxsi sənədlər arxivin iş qaydası əsasında tərtibə gətirilərək həmin şəxsin adı ilə saxlanılır. Dövlət arxivində mühafizə olunub saxlanılan şəxsi fondlardan bir neçəsi haqqında məlumat verək. Tarix elmləri namizədi Əli Əliyevin şəxsi fondunda mindən çox qiymətli sənəd vardır. Bu sənədlər içərisində onlarla əlyazma, məktublar, nadir fotosəkillər, Moskva dövlət hərbi arxivindən, Gürcüstan, Ermənistan, Azərbaycan dövlət arxivlərindən Naxçıvanın tarixi ilə bağlı müxtəlif sənədlərin surətləri, avtoqrafla verilmiş kitablar, mandatlar, vəsiqələr və sair materiallar çoxluq təşkil edir. Məktublar içərisində akademik Anna Pankratova, professor Əziz Şərif, Məmməd Cəfər Cəfərov, Abbas Zamanov, Qaraş Mədətov, Kamil Talıbzadə və bir çox görkəmli şəxslərin məktubları var. Ə.Əliyev özünün şəxsi arxivində olan nadir fotosəkilləri də mühafizə edilmək üçün dövlət arxivinə vermişdir. Bu fotosəkillər içərisində ayrı-ayrı demokratik inqilabçıların: Mirzəlibəy Bektaş, Mirbağır Mirheydərzadə, Məmməd Rəhimov, Əbdüləzim Rüstəmov və “Qırmızı Tabor”un komandiri A.Şadlinskiyinin ailəsi ilə fərdi fotosəkli, Cəmsid Naxçıvanskiyinin fərdi və ailəsi ilə birlikdə olan fotosəkilləri və sair vardır. Həmçinin pedaqoji elmlər doktoru İbrahim Mollayevin şəxsi fondunda mindən artıq sənəd toplanmışdır ki, bu sənədlər içərisində onun namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının, məqalələrinin, şeirlərinin, çıxışlarının əlyazması və buna dair topladığı orijinal

sənədlərin əslə və fotosurətlərini göstərmək olar. Bundan başqa toplanmış sənədlər bölməsində “1900-1901-ci dərs ilinə aid 1-ci sinif şagirdlərinin dərs proqramı”, “M.Sidqinin attestatının fotoreproduksiyası”, “S.Mümtaz tərəfindən yazılmış M.Sidqinin tərcümeyi-halı”, “XIX əsr Naxçıvan ziyalılarının fotosəkilləri”, “M.Sidqinin həyat və fəaliyyətinə dair sənədlərin fotosurətləri” və sair materiallar vardır. İ.Mollayevin şəxsi fondunda olan maraqlı sənədlərdən biri də onun “XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişafı tarixinə dair” apardığı tədqiqatlar və yazdığı elmi əsərlərdir. “Qızıl qələm” mükafatı laureatı yazıçı-jurnalist Cəlil Rəfiyevin şəxsi fondunda müxtəlif roman, povest, oçerk və hekayələrin əlyazmaları, ona İtaliya partizan hərəkəti iştirakçısı kimi İtaliya hökuməti tərəfindən verilmiş pasport, “Rovetta” partizan hərəkətinin üzvü olmaq haqda vəsiqə, bir çox fotosəkillər, arayışlar və başqa sənədlər mühafizə edilir. Şair-dramaturq Hüseyn Razinin şəxsi fondunda isə onun 1946-cı ildə Ordubad şəhərində müəllim işlədiyi illərdə yazdığı və heç bir yerdə çap olunmamış “Mən Hamlet deyiləm” adlı şeirinin ilk əlyazmasından tutmuş ömrünün sonlarına kimi yazmış olduğu povest, roman, pyes, şeir, oçerk və məqalələrin əlyazmaları, məktublar, fotosəkillər, Azərbaycan yazıçılarının VI və XI qurultaylarında iştirak etmək üçün verilmiş mandatlar və eləcə də ədəbi-bədii gecə və yığıncaqlarda iştirakını təsdiq edən sənədlər, dəvətnamələr, proqramlar və sair vardır. H.Razinin şəxsi fondunda olan əlyazmaların içərisində “Ürək çırpıntıları”, “Bəxt ulduzu” romanları, “Odlu diyar”, “Haray səsi”, “Acı şirinlik”, “Ocaq” pyesləri, “Qartal” povesti, “Həsərət”, “Ucalıq”, “Kimyagər”, “Sədaqət” (poemaları), “Leyla”, “Son döyüş”, “Vətən” və sair şeirlərini göstərmək olar. Bundan başqa H.Razinin şəxsi fond sənədləri içərisində şair və yazıçıların, elm və dövlət xadimlərinin ona göndərdikləri məktublar, təbrik və teleqramlar da saxlanılır. Azərbaycan Respublikasının (Azərbaycan SSR) Xalq artisti İsa Musayevin, Firuzə Əlixanovanın, İbrahim Həmzəyevin və başqalarının da şəxsi fondlarında bir çox qiymətli sənədlər toplanmışdır.

Naxçıvan MR Dövlət Arxivinin rəflərində zəngin foto-kino lentləri qorunub saxlanılır. Bu kino-lentlər keçən əsrin 60-cı illərində ictimai-siyasi həyatımızda baş verən hadisələri bu günümüze, gələcəyimizə çatdıran qiymətli sənədlər kimi mühafizə olunur. Bu gün Dövlət Arxivində 84400 foto, 4410 kino lent mövcuddur. Bu sənədlər Naxçıvanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında baş vermiş hadisələri əks etdirən dövlət idarə və təşkilatlarının, Naxçıvan dövlət televiziyasının və “Şərq qapısı” qəzetinin fəaliyyəti nəticəsində yaradılmış kino və foto sənədlər, görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin, əmək qabaqcıllarının, Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarının kino-foto sənədləridir. Naxçıvan Dövlət Arxivində mühafizə olunan kino lentlər ilk dəfə 1964-cü ildə lentə çəkilib. Bu da əsasən Naxçıvan Dövlət Televiziyasının yaranması ilə əlaqədardır. 1964-cü ildə çəkilən kino lentlər əsasən Naxçıvan sənaye obyektlərinə, Mebel fabrikinə, Radio zavoduna, Ordubad İpək fabrikinə,

Ordubad, Culfa, Sədərək, Naxçıvan tikintilərinə, Darıdağ mineral suyuna, həmçinin bayram nümayişlərinə həsr olunub. Bu illərdə çəkilən kino lentlərin bir neçəsi “Bizim Bahar”, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Bahar Talıbovaya həsr olunub. “Bizim Arxiv” kino lentində arxiv idarəsinin fəaliyyəti əks olunub. Naxçıvan Televiziyasında müntəzəm olaraq yazıçı və şairlərlə, artistlərlə görüşlər keçirilir və onlara həsr olunmuş ədəbi, bədii verilişlər hazırlanır. Bunu aydın olaraq “Professor Əziz Şərif”, “Dağ qartalları”, “S.Rəhimovla görüş”, “Rəssam Şəmil”, “Azərbaycanın xalq artisti Ə.Haqverdiyev”, “Poeziya axşamı”, “M.İbrahimovla görüş”, “H.Razi ilə görüş”, “K.Ağayeva ilə görüş”, “Tar dilə gəlir” və s. başlıqlı kino lentlərində aydın görmək olar. Kino lentlərinin bir qismi sadə, şərəfli peşə adamlarına həsr olunub. “Əkbər Nağıyev”, “Həkim Arif Hacıyev”, “Gözlərə nur gəlir” kino lentləri insanlığın sağlamlığının keşiyində duran həkimlərə həsr olunub. Bir çox lentlər əmək, müharibə veteranlarına həsr olunub: bunları “Veteranlarla görüş”, “Döyüşlərdə bərkimiş dostlar”, “Cəbhədən - cəbhəyə”, “Cəbhə dostlarının görüşü” kino lentlərində aydın görmək olar. 1980-ci illərdə çəkilən kino lentlərin bir çoxu görkəmli Azərbaycan dramaturqu, faciə ustası Hüseyn Cavidə həsr olunub. “H.Cavid gecəsi”, “H.Cavidin adını daşıyan məktəb”, “H.Cavid poeziyası”, “H.Cavidin xatirə axşamı”, “H.Cavid poeziya günü”, “H.Cavidin 100 illiyi qarşısında”, “H.Cavidin 100 illiyi”, “H.Cavid teatri” və s. kino lentləri H.Cavidin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə lentə alınıb. Naxçıvan Dövlət Arxivində ulu öndərimiz, Naxçıvanın inkişafında misilsiz xidmətləri olan H.Əliyevlə bağlı kino lentlər də saxlanılır. “H.Əliyev Naxçıvanda”, “H.Əliyev elektrotexnika zavodunda” və s. göstərmək olar. Kino lentlərin bir qismi deputatlarla görüşə, məhsul bayramlarına və s. həsr olunub.

Fotosənədlər isə arxivdə 1964-cü ildən toplanılır. Komplektləşmə mənbəyi muxtar respublikanın qəzetlərinin redaksiyaları, müəssisə və təşkilatlardır. 1 oktyabr 2010-cu ilədək Naxçıvan MR Dövlət Arxivində 84400 sax. vah. pozitiv və 5995 sax. vah. neqativ var. İnqilabadək olan sənədlərin içərisində Ordubad qəzasının Əylis kəndinin panoramı (1880), Hüseyn xan, Rəhim xan, Ehsan xanın evlərinin fotosəkilləri, Culfada qastrolda olan Azərbaycan aktyorlarının birgə fotosəkli (1910), kəndlilərin məişətini təsvir edən fotosəkillər, qırmızı partizanların, Naxçıvan pedaqoji texnikumunun müəllim və tələbələrinin (1922-1927), Böyük Vətən müharibəsi iştirakçılarının, Naxçıvanın kəndləri, kənd təsərrüfatı, kooperativ artel, kolxoz və sovxozlar, burada çalışan kənd zəhmətkeşləri, tələbələr, sabahın qurucuları olan şagirdlər, təlim-tərbiyə ocağı olan məktəblər, tibb işçiləri, səhiyyə ocaqları, elm adamları, şair və ziyalılarımız və s. haqda fotosəkillər vardır. Naxçıvan MR Dövlət Arxivində mühafizə olunan şəxsi fondlarda da yüzlərlə fotosəkil qorunub saxlanılır. Bu da mədəniyyətimizin, tariximizin qorunub saxlanması deməkdir. Muxtar respublikamızda fəaliyyət göstərən dövlət arxivi və həmçinin rayon dövlət arxivləri böyük elmi-

tədqiqat müəssisələrindən birinə çevrilmişdir. Arxivlərimizdə mühafizə olunan milyonlarla sənəd XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu günə kimi muxtar respublikanın tarixini əks etdirir. Həmin sənədlər əsasında hər hansı bir elmi-tədqiqat idarəsinin, sənaye, kənd təsərrüfatı, maarif, səhiyyə, mədəniyyət və ictimai təşkilatların yaranması və fəaliyyəti, həmçinin XIX əsrdə yaranmış kəndlilər, alim və filosofların həyat və yaradıcılığını öyrənmək üçün əsas mənbədir.

Elmi-tədqiqat müəssisələrindən biri olan dövlət arxivlərimizin vəzifəsi respublika əhəmiyyətli idarə və təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində toplanmış sənəd materiallarının saxlanması təmin etməkdən, onların elmi və əməli cəhətdən hərtərəfli istifadə olunmasını təşkil etməkdən ibarətdir. Qeyd edim ki, Azərbaycan xalqının əvəzsiz mənəvi sərvəti olan arxiv sənədlərinə müntəzəm müraciət olunur. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının, idarə və müəssisələrinin informasiyaya olan gündəlik tələbatı ödənilir, respublikamızın tədqiqatçıları öz elmi tədqiqatlarında monoqrafiya və elmi məqalələrin yazılmasında arxivlərin sənədlərindən geniş istifadə edirlər. Arxivlərimizdə sənədlər əsasında radio və televiziya verilişləri hazırlanır, dövrü mətbuatda materiallar dərc edilir, vətəndaşların sosial-hüquqi xarakterli ərizə və sorğuları icra olunur. Təsədüfi deyil ki, bir çox alimlərimiz öz elmi əsərlərini yazarkən arxivimizdəki sənəd materiallarından geniş istifadə etmişlər. Alimlərimizdən Qaraş Mədətov, Mehdi Sultanov, Əli Əliyev, İbrahim Mollayev, İsmayıl Hacıyev, İsa Həbibbəyli, İbrahim Hüseynov, Allahverdi Hüseynov, Məmmədli Niftəliyev, Elçin Zamanov, Nadir Hüseynbəyli, Zəhməd Şahverdiyev, Abdulla Məmmədov, Xəzər Hüseynov, Sadiq Şükürov, Həmzə Cəfərov, Rüşət Quliyev, İlqar Kəngərli, Ədalət Qasimov və bir çoxları öz elmi əsərləri üçün dövlət arxivindən qiymətli materiallar toplamışlar. Təkcə 2010-cu ildə 10 nəfər tədqiqatçı Naxçıvan dövlət arxivinin sənədlərindən bəhrələnmişlər. Onlardan Z.Şahverdiyev, F.Xəlilov, H.Cəfərov, A.Bağırov, Ə.Yusifov, Y.Rəhimov, N.Ağayev, Z.Mahmudov və başqalarını qeyd etmək olar. Həmçinin Naxçıvan MR Dövlət arxivinin kitabxanasında 5764 kitab, 1942-2010-cu illəri əhatə edən qəzetlər və jurnallar mühafizə olunaraq ziyalılarımızın, alimlərimizin eləcə də tədqiqatçıların istifadəsinə verilmişdir. Azərbaycan xalqının tarixinin ilk mənbələri əsasında öyrənilib yazılmasında, idarə və müəssisələrin, habelə vətəndaşların informasiyaya olan gündəlik tələbatının ödənilməsində arxivlərimizin əməkdaşlarının böyük rolu vardır. Son on ildə arxiv əməkdaşları tərəfindən Muxtar Respublikamızın tarixinin müxtəlif sahələri üzrə və eləcə də şəxsiyyətləri ilə bağlı bir çox monoqrafiyalar: “Erməni vəhşiliyi”, “Naxçıvan tibb məktəbi”, “Naxçıvan qəza polisi”, “Naxçıvan qəza məktəbləri”, “Naxçıvan polisinin inkişaf yolu”, “Naxçıvan teatrının salnaməsi” və s. yüzlərlə elmi məqalələri: “Nəzərəli xan və onun varisləri”, “Erməni vəhşilikləri sənədlərin dili ilə”, “Hüseyn Cavid arxiv sənədlərində”, “110 yaşlı Şahbuz məktəbi”, “Qəza dövründə Naxçıvan teatrının yaranması və fəaliyyəti”, “Naxçıvan teatri 1920-1930-cu illərdə”, “Polis məmuru və Naxçıvan

şəhərbaşçısı Bəhram xan Naxçıvanski”, “XX yüzillikdə Qərbi Azərbaycanda Zəngəzur, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və deportasiya siyasəti”, “Böyük xan Naxçıvanski”, “Heydər Əliyev və Azərbaycan arxivi”, “37-ci ilin repressiya qurbanlarından biri”, “Naxçıvan təhsilinin inkişaf tarixindən”, “Milli arxivin inkişafında Heydər Əliyevin qayğısı”, “Qırmızı taborçular”, “Ehsan xan varisləri”, “Nehrəm kənd məktəbi”, “Mehdi xan Zeynalabdinbəyov-Ordubadski kimdir”, “Məktəblərimizin tarixindən” və sair yazılaraq dövrü mətbuatda çap olunmuş, radio və televiziya səsələnmişdir. Böyük quruculuq yolu keçmiş Naxçıvan MR Dövlət Arxivi Muxtar Respublikamızın tarixinin sənədlər əsasında öyrənilib yazılmasında, idarə və müəssisələrin, habelə vətəndaşların informasiyaya olan gündəlik tələbatının ödənilməsində böyük rolu vardır. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının mənəvi, çox qiymətli, əvəzolunmaz tarixi sənədlərinin qorunub gələcək nəsillərə çatdırılması üçün arxiv sənədləri təşkilatları haqqında söylədiyi fikirlər bütün dövrlər üçün aktualdır: “Azərbaycan Respublikasının arxiv xidməti təşkilatları xalqımızın çoxəsrlik tarixini öyrənmək üçün qiymətli sənədlərin toplandığı və mühafizə olunduğu elmi-tədqiqat mərkəzidir”.

Ədəbiyyat

1. Nax. MRDA. f. 299. s 4, iş 22. v.1-4
2. Nax. MRDA. f. 40. s. 1, iş 28. v. 38
3. Naxçıvan MRDA. f. 314, s 2, iş 8, v. 14
4. “Naxçıvan MSSR Mərkəzi Dövlət arxivlərinin məlumat kitabı” Tərtibçi F.A.Cəfərov. Bakı 1987-97.s
5. “Milli arxiv fondu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 22 iyun 1999.
6. “Xalq qəzeti” 3 dekabr 2002
7. “Azərbaycan Respublikası Dövlət arxivlərinin əsas iş qaydaları” Bakı 2003

SUMMARY

THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF STATE ARCHIVES IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article examines the establishment, historical development, organizational structure, and legal foundations of the state archival system in the Nakhchivan Autonomous Republic. Particular attention is paid to the preservation, systematization, and transmission of archival documents to future generations within the complex historical and political circumstances of Nakhchivan. Based on historical facts and documentary materials, the study explores the establishment of the Central State

Archive of the Nakhchivan Autonomous Soviet Socialist Republic in 1925, subsequent institutional transformations, and the organization of district state archives. The article emphasizes that the restoration of Azerbaijan's state independence marked a new stage in archival development. In particular, the adoption of the Law of the Republic of Azerbaijan “On the National Archival Fund” in 1999 and the relevant presidential decree issued in 2002 played significant roles in strengthening the legal and organizational foundations of archival administration. Special attention is devoted to Heydar Aliyev's contributions to the formation and development of the national archival system. Furthermore, the study highlights the historical, scientific, and cultural significance of archival documents, personal collections, manuscripts, photographs, and film materials preserved in the State Archive of the Nakhchivan Autonomous Republic. These archival holdings are presented as essential primary sources for investigating the region's socio-political, economic, and cultural history, as well as the lives and activities of prominent historical and cultural figures. The article concludes that state archives serve not only as institutions responsible for preserving historical documents but also as important scientific and cultural centers contributing to the protection of national memory, the reconstruction of historical realities, and the advancement of scholarly research.

Keywords: *Nakhchivan Autonomous Republic, state archival development, National Archival Fund, archival documents, historical memory*

